

A dél-tiroli kérdés rövid története

Bevezetés

A mai, mintegy 260 000 lelket számláló dél-tiroli németiség az európai kisebbségek között alighanem az egyik legrendezettebb közjogi státusszal és messzemenő kollektív jogokkal rendelkező népközösség. Ráadásul a dél-tiroli régió egyike Európa fejlett régióinak. Tanulmányunkban e népközösség sorsát és a dél-tiroli régió történetét kísérik végig az első világháborút lezáró békerendszer napjainkig. Elsősorban arra keressük a választ, hogy a dél-tiroli kérdés milyen pozitív politikai példákat nyújthat Közép-Európa hasonló problémákkal küszködő régióinak.

1. Tirol, Dél-Tirol, történelmi Tirol tartomány, avagy egy kis nevezéktan

Napjainkban a Tirol név két földrajzi egység nevében található meg, egyrészt Ausztria egyik tartományát nevezzük Tirolnak, másrészt Olaszország egyik régiójának a Trentino–Dél-Tirol régiónak a nevében tűnik fel a Tirol elnevezés. Bár a pontosság kedvéért itt meg kell jegyeznünk, hogy az olaszok a Trentino–Dél-Tirol elnevezés helyett inkább a Trentino–Alto Adige elnevezést használják.¹ A mai osztrák Tirol tartomány és az olasz Trentino–Dél-Tirol régió mellett a történészek és a geográfusok számon tartanak egy ún. „*történelmi Tirol tartományt*,” mely magába foglalta mindkét fentebb említett területet. Azaz a történelmi Tirol az Inn folyó völgyének egy jelentős szakaszát, továbbá a Dráva és az Adige (Etsch) folyók felső folyásának vidékét ölelte fel.²

A történelmi Tirol tartomány területe a középkor első felében még grófságokra (Felső-Inn völgyi, Alsó-Inn völgyi, hegyi, meranoi grófság, stb.) és püspökségekre (trentói, bolzanói püspökség) tagolódott.³ A széttagolt területből hosszú harcok után a többi gróf és a püspökök fölé kerekedve a Tirol grófi ház – melynek családi birtokai az Ötz-vidéken, Merano felett terültek el – a XIII. század

közepére épített ki tartományt. Ezért vált a Tirol-ház a megszülető tartomány névadójává. A sors furcsa fintora, hogy a Tirolt egyesítő Albert gróf fiú utód nélkül halt meg, 1254-ben bekövetkezett halálával a tartomány a Görz-dinasztia kezébe került.⁴ Ez a dinasztia bő 100 évig kormányozta Tirolt, a Görz-dinasztia tiroli ágának utolsó tagja, IV. Meinhard, 1363 januárjában halt meg. IV. Habsburg Rudolf herceg Meinhard halálhírére a rossz útvisszonyok ellenére, a tél kellős közepén sietve Tirolba utazott, ahol megnyerte magának a tartomány nemesseit, a városok vezetőit, valamint Brixen és Trento püspökeit. Ezek után Margit hercegnő – Meinhard anyja – átadta a tartomány vezetését Rudolfnak. Ezzel Tirol Habsburg tartománnyá vált.⁵

Itt kell megemlítenünk, hogy Rudolf fenti lépéseire az adta az alapot, hogy a kezében volt egy 1359. szeptember 2-ára dátumozott okirat. Ebben Margit hercegnő a Tirol feletti uralmat a Habsburgokra ruházta arra az esetre, ha férje Lajos, és fia Meinhard fiú utód nélkül halna meg.⁶ Egyes szerzők szerint az okirat hamisítvány, 1363-ban készült, amikor mind Lajos – aki 1359-ben halt meg –, mind Meinhard már halott volt.⁷ Az okirat keletkezési dátumának kérdésében nem tudunk állást foglalni, egy azonban biztos, Tirol 1363-ban a Habsburgok uralom alá került.

Terjedelmi korlátaink miatt nem mutatjuk be a Habsburg tartománnyá váló Tirol teljes történetét,⁸ a következőkben csupán az ún. Dél-Tirol problémakörre koncentrálnunk.

2. A Dél-Tirol problémakör születése

A történelmi Tirol tartomány etnikai képét az alábbi módon rajzolhatjuk fel: az Alpoktól északra elterülő Észak-Tirol teljes egészében németek lakták, míg az Alpoktól délre elterülő Dél-Tirolban a németek mellett olaszok is éltek.⁹ Ráadásul Dél-Tirolban a németek és olaszok mellett még egy nemzetiség élt, az ókori rómaiak által meg-

hódított rétoromán törzsek utódai, a ladinok, akik a Dolomitok öt völgyében viszonylag kompakt tömbökben éltek, ezért is nevezték őket dolomiti ladinoknak. Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikái alapján az alábbi táblázatot rajzolhatjuk fel:

1. táblázat Dél-Tirol etnikai megoszlása 1880-1910

Év	Német (%)	Olasz (%)	Ladin (%)	Egyéb(%)	Összesen(%)
1880	90,6	3,4	4,3	1,7	100
1890	89,0	4,5	4,3	2,3	100
1900	88,8	4,0	4,0	3,2	100
1910	89,0	2,9	3,8	4,3	100

Forrás: Polányi Tünde id. mű¹⁰

A fenti 3,4% és 2,9% között ingadozó olasz arány nem tűnik soknak. Különösen akkor nem, ha a százalékos arány mögé odatesszük azt, hogy ez valójában hány főt is jelentett. Az 1910-es adatsornál a 89,0%-nyi német 215 352 főt takart, míg a 2,9%-nyi olasz mindössze 7054 főt. Ezek alapján bátran kijelenthetjük, hogy a Dél-Tirolban élő olasz kisebbség nem volt jelentős súlyú és arányú kisebbség, így azon céljuk, hogy az olasz nemzetállamhoz akartak csatlakozni, nem okozhatott volna komoly problémát. Valójában a dél-tiroli probléma igazi gyökerét az olasz anyaország nacionalizmusában kell keresnünk. Giuseppe Mazzini már 1848-ban azzal az elképzeléssel állt elő, hogy amennyiben megszületik az egységes olasz állam, annak északon ún. „természetes határral” kell rendelkeznie. Ez Mazzini szerint az alpesi vízválasztó, ezért Tirol tartományának a Brenner-hágótól délre fekvő területeinek Olaszországhoz való csatolását követelte. Ezt a Mazzini-féle követelést az olasz irredenta körök az olasz állam 1861-ben történő megszületése után is igyekeztek folyamatosan napirenden tartani.¹¹ Az olasz anyaországnak azonban a Dél-Tirolra vonatkozó követeléseit alá kellett rendelnie egyéb nagypolitikai érdekeinek. Bécsben 1882. május 20-án Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország létrehozták a hármas szövetséget. Az egyezmény olasz–osztrák viszonylatban azt jelentette, hogy Olaszország lemondott a Brenner határra vonatkozó követeléseiről, cserébe a Monarchia támogatja Olaszországot egy esetleges francia–olasz háborúban.¹²

Az első világháború kitörése után néhány nappal, 1914. augusztus 3-án Olaszország, annak ellenére, hogy a hármas szövetség érvényben volt, semlegességét deklaráta, azaz nem lépett hadba Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségeseiként. Róma ar-

ra hivatkozott, hogy a Monarchia a Szerbiához eljutatott ultimátumot megelőzően nem konzultált Olaszországgal. 1914 őszétől Németország arra törekedett, hogy Olaszországot a központi hatalmak oldalán bevonja a háborúba. Az 1914 decemberében kinevezett római új német nagykövet, Bernhard von Bülow herceg, minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Olaszország a Központi Hatalmak oldalán lépjen be a háborúba.¹³ Bülow törekvései sikerrel kecsegtettek, Olaszország 1915. január 11-én hivatalosan jelezte a németek felé, hogy a háborúba való belépés fejében azt kéri, Dél-Tirolt az Osztrák–Magyar Monarchiától csatolják Olaszországhoz. Németország komoly diplomáciai nyomást gyakorolt a Monarchiára az olasz követelések elfogadása érdekében. Sőt Németország 1915. február 27-én felajánlotta, hogy átengedi a Monarchiának a Felső-Szilézia keleti részén fekvő Sosnowicze feketeszénben gazdag vidékét mintegy kompenzációként Dél-Tirolért.¹⁴

Az olasz területi kompenzációs kívánságok kérdésében a Monarchia vezető politikusai között élénk vita bontakozott ki.¹⁵ A közös külügyminiszter, Leopold Berchtold Dél-Tirol átadását javasolta, míg Tisza István magyar miniszterelnök és Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök elfogadhatatlannak tartotta az olasz követelést. 1915. január 13-án Berchtold lemondott a külügyminiszteri posztról, és utóda Burián István március elején rávette a dualista Monarchia két miniszterelnökét Dél-Tirol egy részének, Trentonak az átengedésére. A felhatalmazás birtokában Burián 1915. március 27-én tudatta Rómával, hogy Trento-körzetét (Trient) hajlandó a Monarchia átengedni.¹⁶ Az olasz kormány április 8-i válaszában közölte, hogy nem elégszik meg Trento (Trient) átengedésével, a hadba lépés áráként egész Dél-Tirolt kéri – azaz Trento (Trient) mellett Bolzano (Bozen) körzetét, az Isonzó-völgyét –, továbbá egyes adriai szigeteket és az albániai Valona körzetét.¹⁷

Az olasz kormány követelése mögött az húzódott meg, hogy a német és osztrák féllel folyó tárgyalásokkal párhuzamosan Antonio Salandra miniszterelnök és Sidney Sonnino külügyminiszter titkos tárgyalásokat kezdeményezett az antanthatalmakkal.¹⁸ Ennek eredményeképpen született meg 1915. április 26-án a titkos londoni egyezmény – Anglia, Franciaország, Oroszország és Olaszország között. Eben Olaszország vállalta, hogy az antanthatalmak oldalán lép háborúba, s ennek fejében megkapja Dél-Tirolt „természetes földrajzi határáig” – azaz a Brenner-hágóig –, továbbá Triesztet, Valonát, a

dalmát szigetek túlnyomó részét és Dalmácia egyharmad részét.

A szerződésnek megfelelően Olaszország 1915. május 23-án hadat üzent a Monarchiának. Az így megnyíló és gyorsan megmerevedő olasz fronton 1915 és 1918 között véres csaták sora – Doberdo, Isonzó, Piave – zajlik Olaszország és a Monarchia között egészen a Páduában 1918. november 3-án megkötött fegyverszünetig.¹⁹ A fegyverszünet rendelkezései értelmében 1918 novemberében az olasz csapatok megszállták Dél-Tirolt, Görz-Gradiscát, Triesztet és az Isztriai-félszigetet.

3. A dél-tiroli kérdés 1919–1945 között

Az első világháború után az antanthatalmak az Osztrák–Magyar Monarchia osztrák felének utódállamával, Ausztriával Saint-Germain-en-Laye-ben 1919. szeptember 10-én kötöttek békét. A békeszerződés 27. cikkének 2. pontja Tirol tartomány Brenneren túli részét – Dél-Tirolt – Olaszországhoz csatolta.²⁰ Ezen döntés következtében a Monarchia egykori tartománya a sok évszázadon át gazdasági és politikai egységként működő Tirol három részre szakadt. Egy északi részre, melynek „fővárosa” Innsbruck, egy keletre, melynek központja Linz – mind Észak-Tirol, mind Kelet-Tirol Ausztriához tartozik, de elválasztja őket Salzburg, mely külön tartományi terület – és Dél-Tirolra, melyet az olasz parlament által 1920. szeptember 26-án meghozott törvény az olasz államterület integráns részévé nyilvánított.

Dél-Tirol megszerzésével Olaszország egy 7400 km²-nyi területű, 250 000 lakos által lakott terület birtokába jutott, melynek lakosai közül, mint az az 1. táblázatból látható az 1910. évi – tehát a háború előtti utolsó – népszámlálás alkalmával csupán 2,9% vallotta magát olasz nemzetiségűnek, míg 89% németnek. Ezen német kisebbség – több mint 223 ezer lakos – egy nagyon kemény olaszosítási politika alanyává vált.

Ellentétben a megszülető, illetve újjászülető közép-európai országokkal – Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, – az antanthatalmak Olaszországgal nem kötöttek kisebbségvédelmi szerződést. Ennek oka, hogy maga Olaszország is antanthatalomnak minősült. Ennek következtében Olaszországot semmi sem kötelezte a nemzeti, nyelvi kisebbséghez tartozó állampolgáira vonatkozó eljárásokban. Lényegében az olasz állam mindenféle megkötöttség nélkül alakíthatta politikáját Dél-Tirolban.

Az olaszosítás Ettore Tolomei (1865–1952) – az olasz irredenta mozgalom meghatározó egyénisége – által kidolgozott programja a „*Marcia su Roma*” (1922. október 28.), azaz Mussolini hatalomátvétele után kormányprogrammá emelkedett. Az olaszosítás az alábbiakban nyilvánult meg:²¹

A közigazgatás területén

– 1923-ban rendeletileg betiltották a Dél-Tirol elnevezést, a területet Trient provincia nével szervezték meg, majd ezt a nevet 1926-ban Bolzano tartomány névre változtatták.

– Az államigazgatási posztok 95%-át olaszokkal töltötték be, a dél-tiroli német hivatalnokokat Dél-Olaszországba helyezték át.

– 1925-ben az olasz nyelvet az államigazgatás kizárólagos nyelvéné nyilvánították.

– Megtiltották a német nyelvű feliratok – például utcanévtáblák – alkalmazását.

– Betiltották az összes német pártot és egyesületet.

A gazdasági élet területén

– Kiszorították a német tulajdonban lévő bankokat a tartományból.

– A területen új ipari üzemeket létesítettek – a torinói Lancia Művek, a milánói Acélművek, a monteccatini Alumínium Művek nyitottak itt fióközemeket –, melyek munkaerő-ellátása érdekében több ezer olasz családot telepítettek Dél-Olaszországból Dél-Tirolba.

A kultúra és oktatás területén

– 1923-ban minden iskolatípusban betiltották a német nyelvű oktatást. Ezzel párhuzamosan a német nyelvű tanítókat Dél-Olaszországba helyezték át, míg helyettük délről olasz tanítókat hoztak.

– A német nyelvű vallásoktatást is betiltották.

– A német családneveket igyekeztek olaszosítani, azaz olasz nevekre átírni. Ennek egyik szélsőséges megnyilvánulási formája volt, amikor 1927-ben megtiltották, hogy a sírköveken az elhunyt nevét németül tüntetessék fel.²²

A fenti felsorolás alapján kijelenthetjük, hogy az olasz állam egy rendkívül kemény, durva olaszosítási politikát folytatott. Úgy véljük, hogy az olaszok ilyen irányú lépései

erőteljes hasonlóságot mutatnak a két világháború közötti jugoszláv állam által a Vajdaságban folytatott kemény magyarellenes politikával. Ahogy a jugoszláv állam bánt a magyar kisebbséggel, ugyanúgy bánt az olasz állam a német kisebbséggel. Ennek érzékeltetésére egy példa: az olasz állam Dél-Tirol helyett Dél-Olaszországba küldte a német tanítókat, a jugoszláv állam a Vajdaság helyett Kosovóba küldte a magyar tanítókat.

Az olaszosítási politika eredményeit szeretnénk volna népszerűségi statisztikai adatokkal is bemutatni, de kutatómunkák során nem találtunk olyan adatsort, mely Dél-Tirol etnikai összetételére vonatkozna a két világháború közötti időszakban. Mindössze két töredék információt találtunk:

1. Joó Rudolf adatai szerint:²³ 1910-ben Dél-Tirolban a németek száma 223 000 fő (89%) volt, az olaszoké csupán 7300 fő (3%), ezzel szemben 1921-ben a németek száma 193 000 fő (76%) míg az olaszoké 27 000 fő (10%).

2. Gál Gyula forrásmegjelölés nélkül azt írja, hogy 1921 és 1939 között Dél-Tirol olasz lakosainak száma négyeszeresére emelkedett.²⁴

Joggal merül fel a kérdés: Hogyan élte túl ezt az olaszosítási politikát a dél-tiroli német kisebbség? A kérdés megválaszolásakor figyelembe kell venni azt a tényt, hogy ellentétben a közép-európai kisebbségi kérdésekkel – pl. a magyar kisebbség sérelmei az utódállamokban –, a dél-tiroli olaszosítási politika a két világháború között alig váltott ki nemzetközi vitát. Az osztrák, illetve a német állam a dél-tiroli német kisebbséggel szembeni bánásmódot olasz belügynek tekintette, így a Nemzetek Szövetsége egyetlen esetben sem foglalkozott a dél-tiroli kérdéssel. Ebből következően a dél-tiroli német kisebbség túlélését csak a saját önszerveződésének köszönhetette. Ennek érzékeltetésére nézzünk meg két példát: 1. Amikor az olasz állam betiltotta a német nyelv iskolai oktatását, a dél-tiroliak létrehoztak egy ún. katakombá-iskolahálózatot, ahol illegálisan folytatták a német nyelv oktatását. 2. Amikor az olasz állam betiltotta az állami iskolákban a német nyelvű vallásoktatást, a katolikus egyház hosszas harcok után elérte, hogy legalább iskolán kívül lehessen német nyelvű hittanórákat tartani.

Az 1938 márciusában bekövetkező Anschluss – Ausztria önállóságának felszámolása – a Brenner határt a Harmadik Birodalom és Olaszország közös határává tette. Hitler, aki a csehszlovákiai német kisebbség esetében többször is erőteljesen fellépett, a dél-tiroli német kisebbség

ügyében más stratégiát követett. A Dél-Tirollal kapcsolatos politikáját a Mussolinivel kötött szövetséghez fűződő érdekeinek rendelte alá. Jól mutatja ezt, hogy 1938. május 7-én olaszországi hivatalos látogatása alkalmával²⁵ a következő kijelentést tette: „Az én rendíthetetlen akaratom és üzenetem a német nemzet számára az, hogy a köztünk lévő, Alpok alkotta természetes határ mindig sértetlen maradjon.”²⁶

Hitler Olaszország szövetségének fejében elismerte Dél-Tirol Olaszországhoz való tartozását. A dél-tiroli német kisebbség német jellegének megőrzését egyedül a Harmadik Birodalomba történő áttelepítés formájában tartotta kivitelezhetőnek. Ezzel párhuzamosan Mussolini továbbra is az 1923 óta zajló olaszosítási politikáját kívánta folytatni. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy Hitler és Mussolini közös érdeke a dél-tiroli német kisebbség felszámolása volt.

Így született meg 1939. június 23-án a „berlini egyezmény” a dél-tiroli német lakosság áttelepítéséről, melyet 1939. október 21-én, majd november 17-én kiegészítő megállapodásokkal láttak el. Az egyezmény értelmében az akkoriban 246 000 fős dél-tiroli német kisebbségnek egyénileg arról kellett döntenie, hogy vagy a német állampolgárság mellett optál, és ebben az esetben átköltözik a Harmadik Birodalomba, vagy a maradás mellett dönt, azaz az olasz állampolgárságot választja, de ennek fejében lemond mindenfajta kisebbségi (nyelvhasználati, oktatási) jogról. Az optálás, azaz a két állampolgárság közötti választás megosztotta a dél-tiroli németiséget. A 246 000 optálásra jogosult dél-tiroli német közül mintegy 211 000 választotta az áttelepülést, illetve 35 000 a maradás mellett döntött. A háború miatt az áttelepülés vontatottan haladt, 1943-ig kb. 75 000 fő települt át a Harmadik Birodalomba.²⁷ De az áttelepült 75 000 főből a második világháború után mintegy 25 000 visszatért Olaszországba. Érdekességként jegyezzük meg, hogy Hitler 1942-ben azt tervezte, hogy a dél-tiroli németiséget a Krím-félszigetre telepíti át.²⁸

A „Heim in Reich” mozgalomnak – „Vissza a Birodalomba” – Dél-Tirolban az 1943. szeptember 8-i olasz fegyverszünet vetett véget. A fegyverszünet hírére német csapatok szállták meg az olasz területeket az Alpoktól egészen a Nápoly alatt húzódó frontig. Dél-Tirolt „Alpesi előtér és hadműveleti terület” elnevezéssel szervezték meg a bevonuló német csapatok, élén a tiroli gauleiterrel mint főbiztossal. A német megszállás után felállított négy dél-tiroli rendőrezredbe azokat a németeket

is behívták, akik nem optáltak a kitelepülésért. 1945. április 29-én az olaszországi német csapatok főparancsnoka aláírta a fegyverszüneti megállapodást, ezt követően Dél-Tirol ismét olasz fennhatóság alá került.

4. A dél-tiroli kérdés 1945 után

A dél-tiroli kérdés a második világháború utáni rendezési tervekkel kapcsolatban ismét felmerült. Az USA külügyminisztériuma által a béke-előkészítéssel kapcsolatban létrehozott egyik bizottság az ún. „*Pos War Commision on Austria*” 1944. június 8-i memoranduma azt javasolta, hogy az etnikai elvet érvényesítve Bolzano tartományt csatolják Ausztriához.²⁹ Hogy a dél-tiroli kérdés mennyire összefonódott az osztrák állam háború utáni sorsával, jól mutatja az angol külügyminisztérium „*Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat*” által 1942 őszén összeállított memorandumnak Ausztria határaival foglalkozó része.³⁰ Ebben a szakértők azt fejtegetik, hogy Dél-Tirolal kapcsolatban három megoldás lehetséges: 1. Amennyiben Ausztria belép az ún. északi föderációba³¹ – ennek Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország lett volna a tagja –, akkor Dél-Tirolt jutalmul oda kell csatolni hozzá. Ekkor a dél-tiroli németek folyamatban lévő áttelepítését meg kell állítani, sőt vissza kell fordítani. 2. Dél-Tirolt Olaszországnál kell hagyni azon jelentős területi veszteségek ellensúlyozására, melyeket egyéb határai – pl. az olasz-jugoszláv határ – mentén fog elszenvedni. 3. Dél-Tirolt az etnikai határ mentén felosztani, azaz az olasz többségű részek maradnak Olaszországnál, míg a német többségű részek Ausztriához kerülnek.

Az újjászülető osztrák állam – melynek 1945 és 1955 között a saját önállóságáért is meg kellett küzdenie³² – Dél-Tirol visszaszerzését elsőrendű külpolitikai célként kezelte. Az újonnan megválasztott osztrák parlament 1945. december 21-i határozatában kötelezte a kormányt, hogy Dél-Tirolnak az osztrák közösségbe való visszatérése érdekében mindent kövessen el.³³ Az osztrák kormány aláírásgyűjtő akciót indított az ügy érdekében, Leopold Figl osztrák kancellár 1946. április 22-én az Innsbruckban tartott tömeggyűlésen 155 ezer aláírással ellátott petíciót vett át. 1946. május 1-jén az osztrák állam az ENSZ tagállamokhoz fordult egy memorandummal, melyben Dél-Tirol Ausztriához való csatolását kérték.

Az ún. Dél-Tirol-memorandum benyújtásának napján került nyilvánosságra, hogy a harmadik párizsi külügyi-

niszteri konferencián a nagyhatalmak elutasították az osztrák igényt. Azaz az angol szakértők által 1942-ben felvázolt három lehetőség közül a 2. számú valósult meg. Ezen döntés mögött az a megfontolás húzódott meg, hogy miután a nagyhatalmak elvették az olaszok afrikai gyarmatait, a Dodekánisz szigetcsoportot Görögországnak adták, és az olasz-jugoszláv határt az olaszok kárára változtatták meg, a kicsiny és gyenge Ausztria kedvéért nem akartak újabb döntést hozni Olaszország ellen.

Az osztrák kormány májusban még egy kísérletet tett, egy szerényebb igényeket tartalmazó memorandumot – *Pustertallösung* néven – dolgozott ki, amelyben Bozen tartomány 43%-ának (3925 km² terület, 53 000 német, 15 000 olasz és 7 000 ladin lakossal) Ausztriához való csatolását kérte. A nagyhatalmak Gruber – osztrák külügyminiszter – személyes meghallgatása után ezt is elutasították.³⁴ Ezek után az osztrák kormány 1946. augusztus 26-i újabb memorandumában már lemondott a Dél-Tirol vagy annak egy része visszaszerzéséről, ehelyett az ottani német kisebbségnek az olasz államszervezeten belüli védelmét kezdeményezte.

Ugyanekkor az olasz kormányt az hangsúlyozta, hogy milyen intézkedéseket tervez a német kisebbség jogainak biztosítására. Így született meg Párizsban 1946. szeptember 5-én a Gruber osztrák külügyminiszter és De Gasperi olasz miniszterelnök által aláírt ún. Párizsi Szerződés – vagy más néven *Gruber-De Gasperi-egyezmény* –, amely máig is a dél-tiroli német kisebbség jogi helyzetének alapokmánya.³⁵ Az egyezményben Olaszország az alábbiakat vállalta:

- Az olasz lakosokkal teljes egyenjogúságot biztosít a német lakosság számára.
- Visszaállítja a német elemi és középiskolai oktatást.
- Kétnyelvű hivatalokat tart fenn.
- A német és olasz nyelvnek egyenlőséget biztosít a hivatalos iratokban és a helységnevekben.
- Az állások elosztása terén megfelelőbb arányt hoz létre a német és olasz munkavállalók között.
- Biztosítja Dél-Tirol lakosságának az autonóm regionális törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlását.

A Gruber-De Gasperi-egyezményben foglaltak végrehajtásának első lépéseként az olasz alkotmányozó nemzetgyűlés 1948. január 29-én elfogadta azt az autonómia-törvényt – ezt nevezi a szakirodalom első autonómiaszabályzatnak – amely Bolzano és Trento provinciákat egyesítette Trentino-Alto Adige régió néven.³⁶ A fogalmak tisztázása érdekében itt jegyezzük meg, hogy az

olasz állam közigazgatása 20 régióból épül fel, és ezeken belül kisebb közigazgatási egységként 95 provinciát határoltak le. A regionális önkormányzat jogosítványai ennek a 20 régióknak járnak, míg a provinciák jóval szűkebb jogokkal bírnak. Ezek után érthető, hogy mind az osztrák állam, mind a dél-tiroli német kisebbség részéről kifogásolták Trentino–Alto Adige régió felállítását, hiszen a német többségű Bolzano provincia egyesítése az olasz többségű Trento provinciával egyértelműen hátrányos a német kisebbség számára. Gondoljunk csak el, a regionális autonómia magát a Trentino–Alto Adige régiót illette meg, ahol a regionális parlamentben, illetve a regionális önkormányzatban az olaszok kétharmados többségben voltak. Ráadásul az olasz kormány támogatta a Dél-Tirolba történő olasz bevándorlást. 1957-ben például a közmunkákért felelős minisztérium az olasz bevándorlók számára 5000 lakást építtetett Bolzanóban, ezzel kívánva megváltoztatni a város nemzetiségi képét.³⁷ Itt jegyezzük meg, hogy Dél-Tirol etnikai megoszlásáról a XX. század második felében az alábbi táblázatot lehet felrajzolni:

2. táblázat Dél-Tirol etnikai megoszlása 1961–2001

Év	Német (%)	Olasz (%)	Ladin (%)	Egyéb(%)	Összesen(%)
1961	62,2	34,3	3,4	0,1	100
1971	62,9	33,3	3,7	0,1	100
1981	64,9	28,7	4,1	2,2	100
1991	65,3	26,5	4,2	4,0	100
2001	64,4	24,6	4,1	6,9	100

Forrás: Polányi Tünde id. mű³⁸

Az 50-es években mind az osztrák kormány, mind a dél-tiroli német kisebbség politikusai – a Dél-Tiroli Néppártba tömörültek – szorgalmazták a Gruber–De Gasperi-egyezmény teljes végrehajtását. Az autonómia körüli csatározások fontos fordulópontja volt, hogy 1957. november 17-én a dél-tiroli német kisebbség sigmundskroni deklarációjában követelte Bolzano elszakadását Trentino–Alto Adige régiótól, és annak önálló régióvá alakítását.³⁹ Ezzel szemben az olasz állam pont az ellenkező irányba mozdult el, az 1948-as autonómiaszabályzat 1959. január 16-án kiadott végrehajtási utasításában tovább szűkítette a német kisebbség jogait. Erre válaszul 1959 februárjában a Dél-Tiroli Néppárt vezetősége Bécsbe utazott, ahol az osztrák kormányt mint a párizsi szerződés egyik aláíróját tájékoztatta a dél-tiroli német kisebbség sérelmeiről. Az osztrák kormány felvállalta a problémát – a dél-tiroli német kisebbség védhatalmaként – és támogatásával a dél-tiroli német kisebbség sérelmei

az ENSZ közgyűlésének napirendjére kerültek, amely 1960. október 31-i határozatában felszólította a feleket, hogy az 1946-os Gruber–De Gasperi-egyezmény alapján rendezzék a problémát.

Ezzel párhuzamosan magában Dél-Tirolban számos erőszakos cselekményre – gondolunk itt a sorozatos robbantásokra, melyek célpontja vasútvonalak, áramvezetékek és kormányzati épületek voltak – is sor került.⁴⁰ 1961. június 11-én például az ún. „tűzes éjszakán” egyetlen éjszaka leforgása alatt 37 robbantásos merénylet történt. Ezek a robbantások jelentős anyagi károkat okoztak – pl. az egyik villanyáram-vezeték felrobbantásával sikerült Bozen városának enenergiaellátását egy egész napra megbénítani –, továbbá néhány tucat ember is életét veszítette. A dél-tiroli nemzeti mozgalom történetének ezen „robbantásos korszakáról” igen szűk a szakirodalom. Ez érhető is, hiszen Kante 1992-ben született cikkében⁴¹ azt állítja, hogy az olasz hatóságok még a 90-es évek elején sem zárták le ezen robbantásokkal kapcsolatos dossziékat. Szerinte a robbantások hátterében a dél-tiroli szélsőségesek és az osztrák szélsőségesek titkos összefogása állt, a robbantások végrehajtói a határ osztrák oldalán készültek fel, és akcióik végrehajtása után ott kaptak menedéket is.⁴²

Az olasz, az osztrák állam és a dél-tiroli német kisebbség képviselői között hosszas tárgyalások folytak 1960 és 1969 között.⁴³ Ennek eredményeit az ún. „csomagtervben” (Paket) és a végrehajtás menetrendjét rögzítő ún. „időrendben” (Operationskalender) rögzítették.⁴⁴ A két külügyminiszter – osztrák részről Kurt Waldheim, olasz részről Aldo Moro – 1969. november 30-i koppenhágai találkozóján írta alá a „csomagtervet” és a „időrendet”.

1972. január 20-án az olasz parlament döntése értelmében életbe lépett az ún. új autonómiastatútum (mivel az 1948. évi első statútumnak nevezi a szakirodalom, ezért megkülönböztetésként az 1972. évi nevezük új statútumnak). Az új statútum egyes pontjai Bolzano provincia autonómiájának továbbfejlesztését szolgálják a regionális önkormányzat irányába, de nem engedélyezik a provincia régióvá történő átminősítését. Azaz az olasz kormány nem járult hozzá Trentino–Alto Adige régió felosztásához, viszont a régió belül Bolzano provincia számos területen – a csomagterv 29 ilyen területet sorol fel – komoly autonómiát kapott.

A csomagterv a 80-as években megvalósult, így az ENSZ 1992. június 17-i határozata kimondta, hogy a dél-

tiroli kérdés az ENSZ függő kérdései közül törölhető.⁴⁵ Kijelenthetjük, hogy a dél-tiroli németiség az európai kisebbségek között alighanem az egyik legrendezettebb közjogi státusszal és messzemenő kollektív jogokkal rendelkező népközösség.

5. Az autonómia megvalósulása a gyakorlatban

Nézzük meg, hogy hogyan valósult meg a csomagterv, hogyan működik a dél-tiroli autonómia a gyakorlatban.⁴⁶

5.1. A közjogi konstrukció

Ha a regionális szintet nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a Trentino–Alto Adige (Trentino–Dél-Tirol) régiót két provincia, Trentino és Bolzano alkotja. A régió élén a regionális tanács, a régió elnöke és a regionális bizottság áll. Ezek az alábbiak szerint működnek:

– **A regionális tanács** gyakorolja a törvényhozói hatalmat. Képviselőinek száma 70 fő, ebből 35 főt Trentino, 35 főt Bolzano (Bozen) provincia választ meg arányos, közvetlen és titkos választással. A tanács hivatali ideje 5 év (60 hónap). Az 5 éves ciklus első 30 hónapjában Trient, második 30 hónapjában Bolzano (Bozen) városában ülésezik.

– **A régió elnöke** irányítja az állam által a régióra átruházott igazgatási feladatokat. A regionális tanács saját tagjai közül választja az elnököt, a 2 alelnököt és a titkárokat. Ezek hivatali ideje 30 hónap. A tanács 5 éves ciklusának első felében – első 30 hónap – az elnököt az olasz, az alelnököt a német képviselőcsoport tagjai közül választja meg. A ciklus második felében – második 30 hónap – az elnököt a német, míg az alelnököt az olasz képviselőcsoport tagjai közül kell megválasztani.

– **A regionális bizottság** a régió végrehajtó szerve – gyakorlatilag regionális kormány –, tagjai az elnök, az alelnökök és az ülnökök.

A provinciák szintjét vizsgálva az alábbiakat rögzíthetjük: mind a bolzanoi, mind a trentinoi provincia élén három szerv áll, a tartományi gyűlés, a tartományi bizottság és a tartományi főnök. Ezek az alábbiak szerint működnek:

– **A tartományi gyűlés** tagjainak hivatali ideje 5 év.

– **A tartományi elnököt** a tartományi gyűlés hivatali idejének első 30 hónapjában a német, míg az alelnököt

az olasz népcsoport tagjai közül kell választani. A második 30 hónapban az elnök olasz, az alelnöké a német.

– **A tartományi bizottság** a tartományi főnökből annak két helyetteséből, a valóságos tartományi tanácsosokból és póttanácsosokból áll. A főnök egyik helyettesének német, másik helyettesének az olasz népcsoport tagjaiból kell kikerülnie. A tanácsosok és póttanácsosok összetételének meg kell felelnie Bozen provincia lakossága szerinti összetételnek.

A fentebb ismertetett közjogi konstrukcióból világosan látható, ténylegesen hogyan részesül a dél-tiroli német kisebbség a közjogi hatalomból.

5.2. Nyelvi jogok és közigazgatás/bíraskodás

Az autonómiastatútum 99. cikkelye kimondja, hogy a német az olasz nyelvvel egyenjogú. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a dél-tiroli német kisebbség az élet minden területén használhatja az anyanyelvét. A közigazgatás területén ez három elv formájában valósul meg: a) az állami intézmények alkalmazottainak etnikai arányosságot tükröző összetétele b) mindkét nyelv ismerete c) az ügyfelek feltételezett anyanyelvén történő eljárás.

Nézzük meg ezeket részletesebben. Az első alapelv – az állami intézmények alkalmazottainak etnikai arányosságot tükröző összetétel – érvényesülését a 89-es cikkely segíti elő. A cikkely kimondja, hogy Bozen provinciában létszámtervet kell készíteni az állami álláshelyek betöltésére vonatkozóan. Azaz állami munkahelyen az egyes népcsoportok tagjai csakis olyan arányban dolgozhatnak, mint amelyet a három népcsoport – olasz, német ladin – esetében a népszámlálás adatai kimutattak. Ahhoz, hogy az etnikai arányosságot be lehessen tartani, szükség van a lakosság nyelvi hovatartozásának lehető legpontosabb felmérésére. E célt szolgálja tízévenként a népszámlálás részeként leadandó nyilatkozat, melyben minden dél-tiroli állampolgár köteles megjelölni, hogy melyik nyelvcsoporthoz tartozónak vallja magát. Ez a nyilatkozat képezi aztán az etnikai arányosság megteremtésének alapját. A nyilatkozat továbbá fontos szerepet játszik az állami hivatalok által kiírt állások betöltésekor: a jelentkező ezzel igazolja, hogy ahhoz a nyelvcsoporthoz tartozik, amely számára az állást meghirdették. Amennyiben nem találunk az érintett nyelvcsoporthoz megfelelő jelentkezőt, az állást más nyelvi hovatartozású jelentkező is betöltheti.⁴⁷ A 89-es cikkely megvalósítása során Bozen provinciában az állami álláshelyek terén komoly átrende-

zódésre került sor. A 70-es évek közepéig Bozen provinciában az állami álláshelyeket szinte kizárólag olaszokkal töltötték fel. A 80-as években arra törekedtek, hogy a népszámlálások arányszámainak feleltessék meg az állami álláshelyek betöltését.

Egy 1989-es adat szerint az 5376 állami álláshely az alábbi nemzetiségi megoszlást mutatta: 2879 munkahelyet (53,8%) olaszok, 2380 munkahelyet (44,4%) németek és 99 munkahelyet (1,8%) ladinok töltötték be.⁴⁸ Ha ezen, 1989-es adatsor mellé odatesszük az 1991-es népszámlálási adatokat – mely szerint Dél-Tirol lakosságának 65,3%-a német, 26,5%-a olasz és 4,2%-a ladin –, akkor azt mondhatjuk, hogy az 1970-es évekhez képest – amikor minden állásban olaszok voltak, – jelentős pozitív irányú elmozdulást tapasztalhatunk az állami álláshelyek etnikai alapon történő betöltése során.

A második alapelv – a két nyelv ismeretének követelménye – azt jelenti, hogy az állami hivatalokban olyan dolgozókra van szükség, akik mindkét nyelvet ismerik. A nyelvtudás mérésére ezért kidolgoztak egy vizsgarendszert, amely különleges, objektív kritériumok alapján párhuzamosan ellenőrzi a vizsgázók tudásszintjét két, adott esetben három nyelven. A közigazgatási hivatalokban dolgozók számára előírás a kétnyelvű hatósági nyelvizsga letétele, hiszen csak így biztosítható, hogy a hivatali ügyintézés mindkét nyelven zavartalanul folyhasson, és az állampolgárok érvényesíthessék az anyanyelvükön folyó ügyintézés jogát.⁴⁹

A harmadik alapelv – az ügyfelek feltételezett anyanyelvén történő eljárás – azt jelenti, hogy Bozen provincia polgárainak joga van a bíróságokkal, a közigazgatás szerveivel és hivatalaival való érintkezésben – amelyek székhelye a provinciában van, vagy regionális hatáskörűek – az anyanyelvüket használni. Ez a paragrafus gyakorlatilag olyan módon valósult meg, hogy a fentebb említett szervek annak a nyelvét használják, aki hozzájuk fordul, azaz olyan nyelven válaszolnak, amilyen nyelven az adott polgár hivatalos ügyeit intézni akarja. A hivataloknak – föld- és illetékhivatal, jegyzőségek, adóhivatal – kötelességük biztosítani a dél-tiroli német kisebbség tagjai számára az anyanyelvükön történő ügyintézését.

Itt kell még szólnunk a bírósági eljárások nyelvi szabályozásáról.⁵⁰ A bírósági polgári peres eljárásban résztvevőknek joga van az eljárás folyamán a szabad nyelvválasztáshoz. Az eljárás egynyelvűnek számít, amennyiben a feljelentés és a válaszirat ugyanazon a nyelven íródik. Ellenkező esetben a tárgyalás kétnyelvű eljárásként zajlik.

Kétnyelvű eljáráskor a dokumentumok fordítása hatóságilag, a bíróság költségére történik, és kétnyelvű jegyzőkönyvet vesznek fel. Az ítélet és a bírói rendelkezések mindkét nyelven megszületnek, de ez csak a régió belül érvényes. Ugyanígy a német használata csak első- és másodfokon valósulhat meg, feljebbvitel esetén az olasz az eljárás kizárólagos nyelve. Ha a régió kívülre kerül a tárgyalás, az összes addigi dokumentációt olaszra fordítják. A büntetőeljárás során gyakorlati szempontból kívánatos az egynyelvűség. Ezért ezen tárgyalások általában egynyelvűek, de a nyelvválasztás joga a vádlottat illeti meg. Az első bírói meghallgatás során tisztázni kell a nyelvhasználat kérdését. Büntetőeljárás során kétnyelvű eljárásra abban az esetben kerül sor, ha több, nem azonos nyelvcsoporthoz tartozó vádlottat gyanúsítanak valamivel. Ilyenkor a vádiratot és az ítéletet mindkét nyelven megfogalmazzák és kihirdetik.

5.3. Nyelv és oktatás

Az autonómia-statútum részletesen szabályozta az oktatási rendszer feladatait és lehetőségeit. A 19. cikkely kimondta, hogy Bozen provinciában az oktatást óvodákban, alap- és középiskolákban a tanulók anyanyelvén, olaszul vagy németül olyan tanárok végzik, akiknek az adott nyelv az anyanyelve. A 19-es paragrafus megvalósítása során Bozen provinciában szigorú szegregáció valósult meg, azaz a német óvodák és iskolák elkülönülten működnek az olasz óvodáktól és iskoláktól. Ennek következtében nem létezik kéttannyelvű – olasz–német – állami óvoda és iskola. Ezt a szegregációt enyhíti, de nem küszöböli ki, hogy az általános iskola második osztályától kezdve kötelező tanítani a másik népcsoport nyelvét, ami a német iskolában az olasz, az olasz iskolákban a német nyelvet jelenti. Így az iskolarendszer valamelyest megközelíti a kétnyelvű iskolamodellt, de valójában a kétnyelvű oktatás keretei nem biztosítottak. Ráadásul ez a fajta iskolai autonómia nem csupán a tannyelv kérdésében nyilvánul meg, hanem a tantervek is különbözhetnek egymástól a kulturális és történelmi hagyományoknak megfelelően.⁵¹

Gyakorlatilag a jelenleg működő iskolarendszer biztosítja a nyelvi kisebbség számára az anyanyelv megtartását, fejlesztését. Emellett garantálja a másik tartományi nyelv elsajátítását is. A valósághoz tartozik azonban, hogy a nyelvi csoportokra és kritériumokra épülő szabályozás két, etnikai alapokon elkülönülő iskolarendszert hozott

létre. Az olaszok hevesen kritizálják a szegregációt, és a kéttannyelvű iskolák bevezetése mellett érvelnek. De a német kisebbség mereven ragaszkodik a fennálló rendszerhez, mondván, ha elindulnának a német-olasz kéttannyelvű iskolák, a német szülők egy jelentős része karriermegfontolásból ezekbe adná gyermekét, és ezzel csökkenne a német nyelv súlya.⁵²

Befejezésképpen beszélnünk kell a 90-es évek fejleményeiről. Az 1972-es statútum nem rendelkezett német nyelvű egyetem felállításáról. Pontosabban a 19. cikk azt mondja, hogy amennyiben a régió területén egyetemet akarnak felállítani, azt az olasz államnak jóvá kell hagynia. A dél-tiroli német politikusok a 80-as évektől kezdődően azért küzdöttek, hogy a létrehozzanak egy, a saját elitjük képzésére hivatott egyetemet. Ennek első lépéseként Bolzanóban 1992-ben megalapították a Bolzanói Európai Akadémiát. Ez az intézmény dolgozta ki a leendő egyetem alapításának és működésének dokumentumait. 1997-ben az olasz parlament az ún. Bassani-féle 127. számú törvénycikkkel lehetővé tette a Bolzanói Szabad Egyetem megalapítását. 1998 januárjában Bressonében megkezdte munkáját a Művelődési Kar, míg 1998 márciusában Bolzanóban a Közgazdaságtudományi Kar indult be. A 2001–2002-es tanévben a Számítástechnikai, a 2002–2003-as tanévben pedig a Tervezői Kar kezdte meg működését.⁵³

2002-es adatok szerint a Művelődési Karon 500, a Közgazdaságtudományin 400, a Számítástechnikain pedig 100 hallgató tanul.⁵⁴ Mindegyik karon lehet németül és olaszul is tanulni. Ezt nevezik H-alakú képzésnek, a németek németül tanulnak, az olaszok olaszul (ez a H két szára), míg a ladinok (a H vízszintes része) választhatnak, hogy a ladin nyelvű tantárgyak mellett mely nyelven vesznek fel további kurzusokat.

5.4. Az élet egyéb területei

A dél-tiroli német kisebbség a mindennapi élet egyéb területein is komoly kisebbségi jogokat élvez. Ennek értékelésére néhány további példa:

– A legfontosabb kisebbségi jog – amely komoly anyagi függetlenséget biztosít –, hogy a Bozen provinciában beszedett adók 9/10 részét helyben kell elkölteni.

–A provinciában a helységneveket két nyelven kell feltüntetni.

– A dél-tiroli német kisebbségnek joga van „*történelmi, művészeti és népi értékeinek védelmére és gondozására*”.

E jog gyakorlása során számos kulturális egyesületet működtethet. Az anyanyelvet ápoló társaságok, a kórusok, a zenekarok, a néptáncsoportok, a szintársulatok a tartományban sűrű hálót alkotnak.

– A dél-tiroli német kisebbség újságokat és folyóiratokat adhat ki, a helyi rádió német nyelvű adásokat indíthat.

– A tartományi telefonkönyvre vonatkozó szabályozások szintén rendkívül aprólékosak. Az információkat egyetlen kötetben belül mind németül, mind olaszul közölni kell.

– 1990 óta a kétnyelvűséget a gyógyszerek csomagolására is kiterjesztették. A rendelet a gyógyszeriparra irányul, s mivel ez esetben nem közhivatalról van szó, igen nehéz a szabályozást betartatni.

– 1996-tól a tartomány saját zászlaját is kitűzi.⁵⁵

Úgy véljük, a fentebb ismertetett kisebbségi jogok alapján kijelenthetjük, a dél-tiroli német kisebbségnek minden eszköze megvan arra, hogy megőrizze jellegzeteségeit és biztosítsa fennmaradását.

6. Konklúziók

Köztes-Európában – a Balti-tengertől az Égei-tengerig terjedő hatalmas sávban – az 1919-1920-as versailles-i rendezés következményeként számos Dél-Tirolhoz hasonló terület (talán a régió elnevezés pontosabb) található. Ezeket a többnemzetiségű régiókat a versailles-i rendezés óta eltelt 85 évben az adott államok többségi nemzeti különféle eszközökkel – etnikai tisztogatás, erőszakos és békés asszimiláció – igyekeztek egyneművé tenni. Úgy véljük, a dél-tiroli német kisebbség történetéből – különösen a második világháborútól napjainkig terjedő időszak történéseiből – egy nagyon fontos következtetés vonható le.

A többnemzetiségű régiókat nem megszüntetni, hanem a jog eszközeivel meg kell szervezni a területén élő népcsoportok egymás mellett élésének kereteit. Olyan kereteket kell kialakítani, amelyek lehetővé teszik, hogy minden polgár használhassa a saját nyelvét, megélhesse nemzeti identitását, miközben ugyanezt nem vitatja el a más nyelven megszólaló szomszédjától. A Dél-Tirolban élő németeknek, olaszoknak és ladinoknak ez sikerült. Bizzunk benne, hogy példájukat más régiók is követik.

Felmerül a kérdés, hogyan lehetne Köztes-Európa többi többnemzetiségű régiójában lemásolni a dél-tiroli modellt? A jogi konstrukció pusztá átvétele kevés, úgy

véljük, a sikeres adaptációhoz az alábbi négy feltétel együttes teljesülése szükséges:

1. A többnemzetiségű régióban élő kisebbség akarja megőrizni nemzeti identitását, és ennek érdekében hajlandó legyen egységesen cselekedni is. Gondoljunk arra, amikor az olasz állam 1923-ban betiltotta a német nyelv iskolai oktatását, a dél-tiroliak létrehoztak egy ún. katakomba-iskolahálózatot, ahol illegálisan folytatták a német nyelv oktatását.

2. Azon állam, ahová az adott többnemzetiségű régió tartozik, többségi politikai elitje ismerje fel, hogy a kisebbségi jogok megadása nem csökkenti, hanem erősíti a kisebbség lojalitását az államhoz. A második világhábo-

rú utáni olasz politikai elit felismerte ezt, és hajlandó volt megadni a német kisebbségnek az őket megillető jogokat.

3. Az osztrák állam 1945 utáni aktivitása a dél-tiroli kérdésben – Ausztria felvállalta a védhatalom szerepét – azt mutatja, hogy egy többnemzetiségű régióban élő kisebbség csak az anyaország határozott támogatásával képes a többségi nemzettől az őt megillető kisebbségi jogokat kialakítani.

4. A nagyhatalmak részéről legyen meg a szándék az adott kisebbségi probléma megoldására. Úgy véljük, az ENSZ közbenjárása jelentős eleme volt a dél-tiroli történet sikertörténeté válásában.

¹ Probáld 2000, 354.

² Hajdú-Moharos 1990, 100.

³ Tiroli középkori történetéről áttekintő képet nyújt a régebbi feldolgozások közül Egger 1893, 140–199. Az újabb feldolgozások közül lásd Riedemann 1988, 47–81.; Zöllner 2000, 71–72. és 104–107.

⁴ Uo. 72.

⁵ Erről bővebben lásd Riedemann 1988, 62–67.

⁶ Egger 1893, 150.

⁷ Zöllner 2000, 105.

⁸ Az 1363 és 1918 közötti időszakra lásd Riedemann 1988, 62–209.

⁹ Taylor 1998, 314..

¹⁰ Polányi 2005.

¹¹ Az olasz irredenta Dél-Tirolra vonatkozó követeléseiről lásd bővebben Ermacora 1984.

¹² Diószegi 1967, 299.

¹³ Az Osztrák-Magyar Monarchia római nagykövete, Macchio báró emlékirataiban részletesen beszámol a római német nagykövet, Bülow herceg lépéseiről. Macchio 1931, 26–27. old.

¹⁴ Vermes 1994, 330.

¹⁵ A vitákat részletesen ismerteti Vermes 1994, 318–330.

¹⁶ Gál 1995, 11.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Az olasz antant titkos tárgyalásokról és a londoni egyezményről lásd bővebben Lowe-Marzari 1975, 145–151.

¹⁹ Az olaszországi front hadieseményeiről lásd Galántai 1980, 265–271, 295–296, 300–331, 394–395, 453–455 és 482–486.

²⁰ Schober 1982.

²¹ Alcock: 1996, 71–72.; Joó 1988, 13–14. old.

²² Joó 1988, 14.

²³ Gál 1995, 16.

²⁴ Uo. 16.

²⁵ Hitler 1938. május 3. és 9. között látogatott Olaszországba, erről lásd Ormos 1987, 327–328.

²⁶ Lozoviuik 22.

²⁷ Gál 1995, 17.

²⁸ Picker 1981.

²⁹ A dokumentumot közli Ermacora 1984 413.

³⁰ A „Kelet-Európai konföderációk” című memorandumot teljes terjedelmében közli Bán 1996, 43–92., ezen belül az osztrák-olasz határral kapcsolatos fejtegetést a 62–63. oldalakon olvashatjuk.

³¹ Az angol Külügyminisztérium föderációs elképzeléseiről lásd Bán 1996, 15–42.

³² Lásd erről a História tematikus számát, 2005/5 Az osztrák államszerződés.

³³ Ermacora 1984, 45.

³⁴ Zöllner 2000, 402.

³⁵ A Gruber-De Gaspari szerződés szövegét közli Ermacora 1984, 426–429.

³⁶ Horváth 1998. 149.

³⁷ Lozoviuik 26.

³⁸ Polányi 2005, 87–88. old.

³⁹ Alcock 1996, 76.

⁴⁰ Polányi 2005, 75.

⁴¹ L. Kante, 22–24.

⁴² Uo.

⁴³ A tárgyalásokat ismerteti Lozoviuik 25–27.; Zöllner 2000, 410.

⁴⁴ A „Csomagterv” (Paket) német szövegét lásd Österreichisches Jahrbuch für politik 1981. 317–324.; az „Időrend” (Operationskalender) szövegét lásd uo. 325. old.

⁴⁵ Gál 1995 36–37.

⁴⁶ Az ún. „Új autonómia-státútumot” teljes terjedelmében közli magyar nyelven Gál 1996, 57–96.

⁴⁷ Jancsi Beáta.

⁴⁸ Lozoviuik, 29.

⁴⁹ Jancsi Beáta.

⁵⁰ Uó.

⁵¹ Hévízi 2001, 86–87.

⁵² Polányi 2005, 87–88. old.

⁵³ Uó. 77–84. old.

⁵⁴ Uó. 77.

⁵⁵ Hévízi 2001, 87.

Irodalom

Antony Alcock: Trentino and Tyrol: from Austria Crowland to European Region. In Seamus Dunn-T.G. Fraser (ed.): Europe and ethnicity. Routledge. London-New York. 1996. (Alcock 1996)

Pax Britannica. Szerk. Bán D. András. Budapest, 1996, Osiris Kiadó. (Bán 1996)
Diószegi István: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Budapest, 1967, Gondolat Kiadó. (Diószegi 1967)

Egger József: Tiroli története a római kor letűnése óta. In Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. X. kötet Tiroi és Vorarberg. Budapest, 1893, Magyar Királyi Alapnyomda. (Egger 1893)

Felix Ermacora: Südtirol und das Vaterland Österreich. Wien-München, 1984. (Ermacora 1984)

Gál Gyula: A dé-tiroli kérdés. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány Könyvtára. (Gál 1995)

Galántai József: Az első világháború. Budapest, 1980, Gondolat Kiadó. (Galántai 1980)

Hajdú-Moharos József: Történeti-gazdasági területi egységek Európa országaiban. Budapest, 1990, ELTE TTK. (Hajdú-Moharos 1990)

Hévízi Józsa: Autonómia-típusok Magyarországon és Európában. Budapest, 2001, Püski Kiadó. (Hévízi 2001)

Horváth Gyula: Európai regionális politika. Budapest–Pécs, 1998, Dialog-Campus. (Horváth 1998)

Jancsi Beáta: A nyelvi jogok kérdése Dél-Tirolban. (Jancsi Beata)

Rudolf Joó: South-Tyrol: A European Border region. Budapest, 1988, Minority Protection Association. (Joó 1988)

L. Kante: Isztria és Dél-Tirol. Limes, 1992/1. sz. (L. Kante)

Lozoviuik, Petr: Tirol – kettéosztott tartomány az egyesülő Európában? Régió, 1993/3 (Lozoviuik)

C. J. Lowe–F. Marzari: Italian Foreign Policy 1870-1940. London–Boston, 1975, Routledge and Kegan. (Lowe-Marzari 1975)

Karl von Macchio: Wahrheit! Fürst Bülow und ich in Rom 1914/1915. Vienna, 1931, Jung Österreich Verlag. (Macchio 1931)

Ormos Mária: Mussolini. Budapest, 1987, Kossuth Könyvkiadó. (Ormos 1987)

Österreichisches Jahrbuch für politik. Wien, 1981.

Henry Picker: Hitlers Tischgespräche im Führerquartier. Stuttgart, 1981. (Picker 1981)

Polányi Tünde: Dél-Tirol. In Kisebbségi oktatás Közép-Európában. Szerk. Kozma Tamás. Budapest, 2005, Felsőoktatási Kutatóintézet–Új Mandátum. (Polányi 2005)

Probáld Ferenc: Európa regionális földrajza. Budapest, 2000, ELTE Eötvös Kiadó. (Probáld 2000)

Josef Riedemann: Geschichte Tirols. Wien, 1988, Verlag für geschichte und politik. (Riedemann 1988)

Richard Schober: Die Tiroler Frage auf der Friedenkonzferenz von St. Germain. Innsbruck, 1982, Schönlenschriften 270. (Schober 1982)

Taylor, A. J. P.: A Habsburg Monarchia 1809-1918. Budapest, 1998, Scolar Kiadó. (Taylor 1988)

Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 1994, Századvég Kiadó. (Vermes 1994)

Zöllner, Erich: Ausztria története. 2000, Osiris Kiadó. (Zöllner 2000)